

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЗІ СЛОВАМИ-КОМПОНЕНТАМИ «СМЕРТЬ», «СМЕРТНИЙ»

Стаття присвячена детальному опису українських танатологічних фразеологічних одиниць зі словами-компонентами «смерть», «смертний», з'ясування особливостей їхньої мотивації, встановленню ролі слів-компонентів «смерть», «смертний» у формуванні цілісного фразеологічного значення. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення етноментальних і культурних чинників формування фразеологічного корпусу української мови шляхом ідеографічного й структурно-семантичного аналізу групи фразеологізмів зі словами-компонентами «смерть», «смертний».

Ключові слова: фразеологізм, фразеологічна одиниця (ФО), танатологічне значення, цілісне фразеологічне значення, лексичне наповнення, слово-компонент.

Омеляненко Е. В. Фразеологизмы со словами-компонентами «смерть», «смертний». *Статья посвящена детальному описанию украинских танатологических фразеологизмов со словами-компонентами «смерть», «смертний», определению особенностей их мотивации, установлению роли слов-компонентов «смерть», «смертний» в формировании целостного фразеологического значения. Актуальность исследования обусловлена необходимостью изучения этноментальных и культурных факторов формирования фразеологического корпуса украинского языка путем идеографического и структурно-семантического анализа группы фразеологизмов со словами-компонентами «смерть», «смертний».*

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологическая единица (ФЕ), танатологическое значение, целостное фразеологическое значение, лексическое наполнение, слово-компонент.

Omelianenko O. V. Phraseological Units with Words-Components «Death», «Deadly». *The article is devoted to the detailed analysis of the Ukrainian thanatological phraseological units (PhU) with words-components «death», «deadly», The actuality of the research is determined by the necessity to learn the ethnomental and cultural factors of the phraseological corps formation of the Ukrainian language by means of the ideographic and structurally-semantic analysis of the phraseological group with words-components «death», «deadly». The main task is to define the peculiarities of their motivation, to find out the role of the words-components «death», «deadly» in forming the integral phraseological meaning. As a result of the analysis reasons for fixing the certain words-components in the lexical filling of the phraseological units have been defined and the peculiarities of the connection of the phraseologisms with ethnocultural and mental features of the Ukrainian people has been investigated. PhU with the words-components «death», «deadly» reveal wide range of the thanatological semantics and express everything that is connected with thanatology therefore lexical filling is the special words-components which are indicators of the specific death perception by the consciousness of the Ukrainians.*

Key words: phraseologism, phraseological unit (PhU), thanatological meaning, integral phraseological meaning, lexical filling, word-component.

Огляд наукової літератури свідчить про різноаспектність досліджень сучасної фразеології, серед яких однією з важливих залишається проблема семантики фразеологічних одиниць (ФО) та впливу слів-компонентів у лексичному наповненні на формування цілісного значення ФО.

Необхідно зауважити, що семантична цілісність ФО зумовлюється її фразеологічним значенням, яке закріплюється за всім компонентним

складом одиниці й виникає через повне або часткове переосмислення. Дотримуємося точки зору вчених І. С. Гнатюк, І. В. Тимченко, В. Д. Ужченка, Д. М. Шмельова, які вважають, що слова-компоненти прототипу словосполучення не перетворюються повністю на надслівні утворення. Вони все одно так чи інакше беруть участь у формуванні цілісного значення ФО.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення етноментальних і культурних чинників формування фразеологічного корпусу української мови шляхом ідеографічного й структурно-семантичного аналізу окремих груп фразеологізмів, а саме ФО зі словом-компонентом «смерть», «смертний».

Мета пропонованої статті – виявити й з'ясувати специфіку лексичного наповнення ФО й мотивацію фразеологічного значення семантикою й внутрішньою формою слів-компонентів «смерть», «смертний».

У межах корпусу фразеологічних одиниць із танатологічним значенням окремо виділяємо тематичну групу (39 ФО) зі словом-компонентом *смерть* (*смертний*), оскільки слово *смерть* у лексичній системі несе в собі танатологічну семантику в кожному зі своїх значень: «1) припинення життєдіяльності організму й загибель його; припинення біологічного обміну речовин в організмі або його частині; 2) припинення існування людини, тварини; протилежне життя; – персоніфікація кончини – людський скелет, звичайно з косою; – перен. Загибель, припинення існування чого-небудь; – перен. Занепад чого-небудь; 3) розм. Щось дуже погане, неприємне, небажане» [СУМ, т. IX: 400–402].

Аналіз фразеологізмів свідчить, що слово *смерть* часто вживається в значенні «персоніфікація кончини – людський скелет, звичайно з косою». Пояснити цей факт можна, знову повертаючись до особливостей світогляду й вірувань українського народу.

Незнання законів природи й невміння їх пояснити спонукало людей до вірувань у надприродні таємничі сили, що спричинило антропоморфізацію певних явищ. Зокрема смерть уявлялася в образі людини, про що знаходимо свідчення в різних джерелах. В Етнографічному збірнику згадується безтілесність образу смерті: «Старі люди кажуть, що смерть іноді показується в образі чоловіка безтілесного, одні кістки без м'яса, одним словом, як чоловічий скелет і з косою в руках» [1: 409]. Інші етнографічні розвідки фіксують зображення смерті в образі жінки: «Смерть уявляють жінкою – старою, худю, з великим зубами, кістлявими руками й ногами, з косою й заступом» [4: 214] або старої баби: «Смерть уявляють собі звичайно як стару, суху бабу з косою» [1: 317].

Персоніфікація смерті й уявлення її в образі людини знайшла своє відбиття в цілій низці ФО – *смерть [стоїть] [з косою] за плечима, смерть трясє / потрясла косою, смерть подихать відпустила, смерть заглядає (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула (подивилась і т. ін.) в очі кому (у вічі) кому, смерть занесла [свою] гостру косу (руку) над ким, дивитися (заглядати, зазирати, глянути) смерті в очі (у вічі, лице) – «хто-небудь скоро помре», смерть узяла (забрала, прибрала) кого, смерть косить (скосила) – «хто-небудь помер,*

загинув», *мов з косою пройшла смерть* — «багато померло», *до смертної коси* — «до кінця життя», *смерть забула* про кого — «хтось дуже довго живе, не вмирає». Найбільшою серед розглянутих ФО є підгрупа фразеологізмів зі словом *смерть*, що позначають момент її наближення — *при смерті, смерть [стоїть] [з косою] за плечима* — «хто-небудь скоро помре, близький до кончини, загибелі»: *Всього надбали. Та діточок біг-ма, а смерть з косою за плечима. Хто ж їх старість привітає, за дитину стане?* (Т. Шевченко). Фразеологізми *смерть подихать відпустила* кого — «хто-небудь ось-ось помре», *смерть заглядає (дивиться, зазирає і т. ін.) / заглянула (подивилась) в очі (у вічі)* кому — «хто-небудь може померти, близький до кончини, загибелі» виявляють близькість до згаданого вище значення. Схожі за структурою ФО *смерть косить, смерть узяла, смерть найти (знайти)* виявляють свою розбіжність у значенні. *Смерть косить* означає «хто-небудь помирає», наступні два фразеологізми мають значення остаточної загибелі — «хто-небудь помер, загинув».

Виявляється, що загинути можна по-різному, і це яскраво демонструється на прикладі кількох фразеологічних одиниць. ФО *полягти (загинути, умерти) смертю хоробрих* має значення «загинути в бою», *собаці собача смерть* — «смерть поганой людини», *смерть за смерть* — «відплата, помста за вбивство», *нести (сіяти) смерть* — «знищувати, позбавляти життя багатьох», *своєю смертю* зі словом *помирати* — «померти від хвороби, від старості», *не своєю смертю* зі словом *помирати* — «померти передчасно (від підступних дій, в бою, від нещасного випадку)». Особливість ФО *своєю смертю* та *не своєю смертю* зі словом *помирати* полягає в тому, що кожний із фразеологізмів, ужитий без слова-супровідника *помирати* або з будь-яким іншим словом, перестає бути фразеологізмом. Дієслово *помирати* невід'ємне від самого фразеологізму в будь-яких випадках його вживання, хоча воно й не входить до його компонентного складу.

До цієї групи належить ФО *три чисниці до смерті (до віку)* — «про людину, близьку до смерті; про що-небудь старе, кволе, немічне». Одним із компонентів зазначеного фразеологізму є слово *чисниця*, яке на сьогодні вже вийшло з активного вжитку, а тому затемнює й приховує внутрішню форму ФО. Мовою пряль *три чисниці* — «дуже мало», бо *чисниця* — «десята частина (3 нитки) пасма». Отже, коли говорять *три чисниці до смерті* — це означає, що комусь залишилося мало жити [3: 35]: *Вам треба богу молитись, а не жениться. Ну і який з вас чоловік буде, коли вам три чисниці до смерті* (М. Кропивницький). Приклад ФО *три чисниці до смерті* яскраво ілюструє, що для відновлення прихованої семантики фразеологізму, а відповідно і його внутрішньої форми необхідно звертатися до джерел походження його складників, інакше фразеологізм як кодовий знак передачі певної інформації залишиться нерозшифрованим. Особливістю ФО *три чисниці до смерті* можна вважати її активне використання в літературі, про що свідчить велика кількість прикладів, зафіксованих у різних джерелах.

Аналіз фразеологізмів зі словом-компонентом *смерть* у лексичному наповненні свідчить про активне вживання цього компонента в непряних відмінках однини — *три чисниці до смерті*: *Шрам: ...То ще ми з бабусею*

й потанцюємо... Баба: Тьху! **Три чисниці до смерті**, а він ще танцювати збирається (М. Старицький) (Р.в.); нести (сіяти) **смерть**: *Ти тремтиш. ти поблід, ляходію? Ніс ти **смерть** – умри ж тепер сам!* (М. Рильський) (З.в.). Також наявно фразеологізми, у яких слово *смерть* ужито в граматичній формі однини називного відмінка – *смерть* *узяла*: *Умерла баба... Не буде більше баби... **Смерть** *узяла* бабусю (П. Мирний); *смерть* *не за горами*: *Його [Проценка] **смерть** вже не за горами. Не сьогодні-завтра з ним розквітаються* (Д. Бедзик).*

До аналізованої групи також відносимо 9 ФО з похідним від слова *смерть* компонентом *смертний*, що є центральним у формуванні танатологічного значення – *лежати на смертному (смертнім) ложі (одрі)* – «померти, бути мертвим», *облягти на смертній постелі* – «тяжко захворіти без надії на одужання», *смертне ложе* – «місце, на якому людина помирає або лежить мертва», *[остання] смертна (смертний) година (годинювка, час)* – «смерть, кончина», *[остання] смертна мить* – «останні хвилини життя», *до смертної коси* – «до кінця життя», *на смертному ложі (одрі)* – «помираючий, померлий». В українській мові є також кілька фразеологізмів зі словами-компонентами *смерть*, *смертний* (*смертельний*), які за своєю семантикою не є танатологічними, хоча в їх семантичній структурі виділяється сема «смерть». ФО *чорна смерть* – «чума», тобто хвороба, що призводить до смерті, ФО *смертельний бій* – «рішуча, запекла битва», битва, що може привести до смерті учасників бою, *смертельний ворог* – «непримиренний, лютий ворог», *смертельний (смертний) гріх* – «велика провина, великий порок», у *гурті і смерть не страшна* – «усе легко переносити не на одинці, разом з іншими». Ці ФО можна віднести до периферії аналізованого корпусу танатологічних фразеологізмів.

Структурно-граматичний аналіз ФО зі словом-компонентом *смерть* (*смертний*) виявляє декілька різноманітних моделей. 16 ФО структурно співвідносні зі словосполученням і побудовані за моделлю «дієслово + іменник із прийменником або без нього» – *лежати на смертному (смертнім) ложі (одрі)*, *облягти на смертній постелі*, *дивитися (заглядати) смерті в очі (у вічі)*, *пожити смерті*, *смерть* *найти* (*знайти, знаходити*), *іти / піти на смерть*, *іти назустріч смерті*, *стояти на смерть*, *полягти (умерти) смертю хоробрих*, *карати на смерть* *кого*, *нести смерть*, *посилати / послати на смерть* *кого*: *і повільно, по складах, став читати*: «Денисе, брате, з лейтенантом Сагайдою ми всі тут – **стояли на смерть** (О. Гончар). Удвічі менше за кількістю ФО, що структурно відповідають двоскладному реченню – *смерть* *трясе / потрясла косою*, *смерть [стойть] [з косою] за плечима*, *смерть* *подихать відпустила*, *смерть* *заглядає* (*дивиться, зазирає* і т. ін.) / *заглянула (подивилась* і т. ін.) *в очі (у вічі)* *кому*, *смерть* *занесла [свою] гостру косу (руку) над ким*, *смерть* *узяла*, *смерть* *косить*, *смерть* *забула* *про кого*: *Одчайний людський зойк в тумані дзвенить і падає: **смерть** *потрясла косою*, *туманом пішла, як ладан* (Ю. Яновський).*

Решта досліджуваних ФО організовані як словосполучення різного типу й відповідають моделям – «прикметник + іменник» – *смертне ложе*, *смертна година*: *Коли почула [бабуся] свою **смертну** *годину*, ...звеліла увечері *скликати рідню* (М. Стельмах); – «прийменник + прикметник + іменник» – *до смертної коси*, *на смертному (смертнім) ложі (одрі)*: *Художник протисся**

в натовпі до його дому і нищечком, причаївшись поміж людьми, змалював *пота на смертнім одрі* (О. Ільченко); – «іменник + прийменник + іменник» – *смерть за плечима, смерть не за горами: Дожидали Катрі – Катрі не було. Смерть вже за плечима. Старий дожидав – як дожидав! і мертвів, і доживав!* (Марко Вовчок); «прийменниково-відмінкова конструкція» – *при смерті: Ледве вблагала [Анна], щоб дочку взяти [на жнива] замість Оксена. Куди йому – лежить **при смерті*** (І. Цюпа), «конструкція із сурядним зв'язком» – *між життям і смертю*. Між компонентами цього фразеологізму встановлюються протиставні відношення, зумовлені семантичною розбіжністю. Лише один фразеологізм організований за допомогою порівняльного сполучника *мов – мов з косяю пройшла смерть*. Іноді компоненти фразеологізмів зазнають еліпсиса. Скорочення компонентного складу зовсім не впливає на зміст та емоційне навантаження фразеологізмів. Серед фразеологізмів зі словом *смерть (смертний)* у лексичному наповненні виділено дві скорочені ФО, які активно функціонують як у повній, так і в еліптованій формі: *лежати на смертному ложі – на смертному ложі; смерть стоїть з косяю за плечима – смерть за плечима*.

Учені погоджуються з тим, що «якщо б слово «смерть» було відсутнім у нашому словнику, то не були б написані видатні книги, не були б збудовані піраміди й собори, не були б створені чудові твори мистецтва, оскільки будь-яке мистецтво йде коренями в релігію чи магію» [2: 170].

Отже, специфіка українських ФО зі словами-компонентами *смерть, смертний* реалізується насамперед у цілісній фразеологічній семантиці й лексичному наповненні. Особливістю цієї групи є те, що в ній доволі виразно відбилися народні вірування в надприродні таємничі сили й схильність народної уяви представляти абстрактні ідеї у вигляді антропоморфізованих субстанцій. ФО зі словами-компонентами *смерть, смертний* виявляють широкий спектр танатологічної семантики: «хто-небудь скоро помре», «померти, загинути», «багато померло», «загинути в бою», «смерть як погроза», «до кінця життя», «смерть, кончина», «місце, на якому людина помирає». Семантично фразеологізми передають усе те, що пов'язано з танатологією, а лексичне наповнення – це ті особливі слова-компоненти, що є сигналізаторами специфічного сприйняття смерті свідомістю українського народу.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в подальшому поглибленому вивченні лексичного наповнення й відтінків семантики фразеологізмів із танатологічним значенням в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Етнографічний збірник**. Видає етнографічна комісія Наук. тов-ва ім. Шевченка. Т. XXXI–XXXII. Похоронні звичаї і обряди. – Львів, 1912. 2. **Ландсберг А.** Встречи с тем, что мы называем смертью / А. Ландсберг, Ч. Файе // Жизнь земная и последующая / [пер. с англ.] ; [сост. П. С. Гуревич, С. Я. Левит]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 79–206. 3. **Ужченко В. Д.** Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. шк., 1988. – 278 с. 4. **Чубинський П.** Мудрість віків: (Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського) : [у 2 кн.] / П. Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с.

СЛОВНИКИ

СУМ – Словник української мови: в 11 тт. – К., 1974. – Т. ІХ.

Омельяненко Олена Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської фонетики і граматики, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків, 61168, Україна.

E-mail: super.omel13@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-9436-4192>

Omelianenko Olena Vasylivna – Candidate of Science in Philology, Associate Professor, English Phonetics and Grammar Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Valentynivska Str., 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.